

БОТЕВ И ПЪРВИЯТ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ КРЪЖОК В БУКУРЕЩ (1875—1876)

Стефана Тарзиско

Социалистическите идеи проникват твърде рано в Румъния, макар че капиталистическите отношения в тази страна се развиват бавно и мъчително поради политическата зависимост от Турция, зависимост, от която се избавя едва след Руско-турската война от 1877—1878 г.

Значителните остатъци от феодализма в румънското село, което има превес в социално-икономическия живот на страната, сравнително слабо развитие на градската буржоазия, която проявява склонност към компромиси с феодалната класа, и слабо развитие на пролетариата обуславят проникването преди всичко на западните дребнобуржоазни утопически учения и на руския народнически социализъм. Заедно с тях още през втората половина на XIX в. проникват и идеите на научния комунизъм на Маркс и Енгелс.

Първата организирана пропаганда на социалистически идеи, насочена към създаване на политическа организация за борба срещу експлоататорите на народа, започва през средата на 70-те години¹ чрез тайните социалистически кръжоци, които се появяват най-напред в Яш и малко по-късно в Букурещ, Плоещ и другаде. Създаването и укрепването на тези кръжоци е във връзка до голяма степен с пристигането в Румъния на няколко руски революционери народници, които се установяват тук със задача да организират прехвърляне на нелегалната руска литература през границата. Тези дейци са: Николай Петрович Зубку-Кодряну, Николай Константинович Судзиловски-Русел, Константин Доброджану-Геря, Замфир Константинович Арборе-Рали и др. Молдавци по произход, те работят с голяма енергия всред румънската младеж, така че през следващото десетилетие вече може да се говори за активно социалистическо движение в Румъния. Като негова първа ярка проява румънската историческа наука посочва организираното през 1881 г. в Яш чествуване на годишнината от Парижката комуна.

Появата на първите социалистически кръжоци в Румъния съвпада с нова политическа криза на Балканския полуостров, с въстанията в Херцеговина и България, които предизвикват Руско-турската освободителна война, и тези значителни исторически събития слагат отпечатък върху тяхната дейност. Преди всичко се установява контакт между дейците на руското подполье и българското революционно националноосвободително движение, в което най-представителната фигура в момента е революционерът-поет и публицист Христо Ботев.

С името на Н. П. Зубку-Кодряну е свързано възникването на първите социалистически кръжоци в Румъния и началото на организираното разпространение на социалистическите идеи в столицата на страната. Зубку-Кодряну умира съвсем млад, на 26 години, в далечно градче на Северна Румъния, където се скрива от преследванията на тайните агенти на царската руска полиция. Тежко болен, в предсмъртните си часове диктува писмо до своите близки другари, в което изповядва: „Умирам с дълбоко съжаление, че не можах нищо да направя

¹ Този начален етап от развитието на социалистическата пропаганда в Румъния не е достатъчно пълно изучен и осветлен от съвременен гледище въпреки многобройните изследвания от страна на румънски и руски историци. Това затруднява изучаването на връзките с българските дейци.

за Румъния. Надеждата ми е във вашите деца. Потрудете се от тях да излезнат не дърдорковци... а истински борци за народното дело!"

Бесарабец по произход, издънка на румънизирана украинска фамилия, Зубко-Кодряну считал Румъния за своя втора родина. В биографичния очерк за него, отпечатан в Женева на следващата година след смъртта му, се казва: „Заветната му мисъл бе... да се уреди пропаганда на социалното учение на румънски език посред бесарабските селяни.“¹ По-късно, при обявяването на Руско-турската война, той моли да бъде зачислен като лекар в румънския Червен кръст, въпреки че не е румънски поданик, желайки да покаже, „че е достоен да се нарече истински син на румънския народ“². Кодряну действително не успява да постигне координирани действия на своите съмишленици в румънските земи, да създаде единна социалистическа организация и социалистически вестник, както мечтаел (през лятото на 1878 г. той предприема пътуване из страната, за да провери условията за създаване на социалистическо дружество), но това, което направил през краткия си живот, всеотдайно посветен на борбата за доброто бъдеще на народа, не било малко; той подготвил почвата за широка пропаганда на революционните социалистически идеи, включително и на марксизма. Румънската наука изтъква и друга заслуга на Кодряну. Именно той свързва революционните социалистически идеи на времето с проблемите на румънската действителност.³

Роден през 1850 или 1852 г.⁴ в с. Ниспорени, Кишиневска околия, той прекарал безметежно детство, за което по-късно си спомнял с вълнение, изразявайки безпределната си любов към бащината земя. На 10-годишна възраст бил настанен в Кишиневската духовна семинария, която напуснал през 1870 г. с твърдо решение да се откаже от духовна кариера. Свободолюбивият дух на времето бил проникнал и между стените на семинарията. Един от учителите, горещ поклонник на Белински, отворил за младежа път към друго поприще. Без материални средства, но с голяма жажда за наука, той се записал да следва медицина в Петербург. Тук се свързал с нелегалното революционно движение, станал активен член на Петербургския студентски кръжок. Решил да напусне следването и да отиде „да работи лично за доброто и за ползата на трудния народ“. По това време се познавал с един сръбски студент и проявил интерес към освободителните борби на балканските народи, смятал, че те могат да бъдат успешни само в съюз „с руската революционна партия“⁵. През пролетта на 1874 г. заминал за Бесарабия със задача да организира прехвърляне на революционна литература през границата. Установил се в Кишинев, събрал около себе си няколко души младежи и осъществил контакт с привърженици на социалистическите идеи в Яш, които му обещали подкрепа. След като изпълнил възложената задача, той се върнал в Петербург. Там наскоро полицията го потърсила и за да избегне ареста, той се отправил отново към границата. През февруари 1875 г. Зубку-Кодряну е в Яш, където използва създадените връзки и спомага за укрепването на студентския политически кръжок, в който израстват видни дейци на румънското социалистическо движение през 80-те години: Евгений Лупу, Константин Миле, Георги и Йоан Надежде и др. През втората половина на 1875 г. сред яшките социалисти работи и друг руски емигрант, възпитаник на нелегалните кръжоци — К. Доброджану-Геря.

След кратък престой в Яш Зубку-Кодряну се преместил в Букурещ, като продължил да поддържа връзки с руското революционно движение и съдействувал за придвижването на револю-

¹ Николай Петрович Зубку-Кодряну (Биографический очерк). Женева, 1879.

² Visile Maciu. Mouvements nationaux et sociaux roumains au XIXe siècle. Bukarest, 1971, p. 309.

³ Damian Hurezeanu. Constantin Dobrogeanu-Gherea. Studiu social-istoric. București, 1973, p. 30.

⁴ Първата година е посочена в споменатия биографически очерк, а втората — в досието му, запазено в Архива на Института за медицина и фармация в Букурещ. Вж. G. Grosz, I. Gherler. Nicolae Zubcu-Codreanu, student al facultății medicină din București (1875—1876). — Istoria Medicinii. Studia și cercetări. București, 1957, p. 193—199.

⁵ К. А. Поглубко. Очерки истории болгаро-русских революционных связей (60—70-е годы XIX века). Кишинев, 1972, с. 237.

ционна литература към Русия. Привлякла го възможността да завърши тук образованието си. Медицинското училище в Букурещ, в което през 1868 г. се бе записал младият Христо Ботев и скоро го бе напуснал с твърде неласкав отзив за него,¹ се било превърнало в добре уредено висше учебно заведение. През есента на същата 1875 г. Зубку-Кодряну прави постъпки за приемане в Медицинския факултет и вероятно вече живее в столицата. Работите му със следването не се уредили лесно; по сведенията на първия му биограф страдал от безпаричие, от липса на близки хора и на другари, които да съчувствуват на социалните му идеи. Може да се допусне, че борейки се със затрудненията, той най-напред е потърсил подкрепата на други емигранти славяни (българи, поляци, сърби, хървати), които живеели в румънската столица и развивали повече или по-малко активна политическа дейност.² Биографът му изтъква, че преди „няколкото негови другари, които дошли от Европа и Русия“, т. е. преди пристигането на руските емигранти Н. К. Судзиловски-Русел, К. Доброджану-Геря и по-късно З. К. Арборе-Рали, които стават негови най-близки приятели и помощници, около пионера на социалистическата пропаганда в Букурещ вече съществували „организираните дружини“. Ако можем да отнесем това твърдение към работата на Кодряну както в Яш, така и в Букурещ (именно с такова впечатление остава читателят от разказа на биографа), ще трябва да заключим, че дейността му в Букурещ вече го е поставила във връзка с някои лица още преди пристигането на Судзиловски-Русел (Доброджану-Геря, гонен от царската полиция, след продължително скитане прехвърля румънската граница, през март 1875 г. кратко време пребивава в Хелвеция и през лятото се установява в Яш. Там той остава, занимавайки се с революционна дейност, до края на 1875 г. под името Андреев³; З. К. Арборе-Рали се установява окончателно в Румъния едва през 1879 г.).

Известно е, че Н. К. Судзиловски-Русел идва в Румъния, след като Зубку-Кодряну го осведомява, че в тази страна би могъл да се дипломира (той също имал незавършено медицинско образование) и да работи като лекар в някой от провинциалните градове. Кодряну и Русел разменят няколко писма през лятото на 1875 г., след което Русел пристига в Букурещ. Още през пролетта на 1875 г. Христо Ботев получава писмото на Судзиловски-Русел, изпратено от името на руските емигранти в Лондон и Цюрих с предложение за революционно сътрудничество. Във връзка с това предложение Ботев съобщава на Иван Драсов на 12 април: „Новост. Руските социалисти в Лондон и в Цюрих ме викат да отида при тях или да им стана комисионерин. Тие искат да влезат в сношение с нашите революционери. Предлагат ми да се меням с пропагандисти, с паспорти и др. „Мы готовы помочь вам и нравственно и физически, т. е. и словом и мыслями“ — ми пише един мой вехт съученик, Судзиловски. Аз му отговорих, че се наемам да им бъда комисионерин на книгите, а за повече — ще чакам да реши събранието.“⁴ Не е изключено писмото на Судзиловски-Русел, което изразява интереса на руските емигранти към личността на Ботев, да има връзка с пристигането на Зубку-Кодряну в Румъния и неговата работа по прехвърляне на революционна литература. Според данни от архива на изданието „Вперед“ в Лондон през декември същата година в редакцията е получено писмо от името на някой си Зубков, който съобщава, че каналът за прехвърляне на нелегална литература е уреден, и той с готовност ще съдейства.⁵ Писмото несъмнено принадлежи на Н. П. Зубку-Кодряну⁶ и показва,

¹ Хр. Ботев. Събрани съчинения. Т. I. София, 1971, с. 483 (Писмо до Найден Геров от 8 X. 1868 г.).

² Политическата дейност на чуждата емиграция в Румъния е проучена слабо. Недостатъчно знаем и за връзките на българската емиграция с другите емигрантски среди и с румънския обществен и културен живот. Това обединява представата за международните връзки на българското революционно движение и за идейните въздействия, които е изпитало.

³ Damian Hurezeanu. Constantin Dobrogeanu-Gherea. Studiu social-istoric. Buc., 1973, с. 17, 75—76.

⁴ Христо Ботев. Събрани съчинения в два тома под ред. на Мих. Димитров. С., 1971, т. I, 497.

⁵ Крумка Шарова. Към историята на руската революционна емиграция и южнославянските революционери през 70-те години на XIX в. — Известия на Държ. архиви, кн. 13, 1976, 1967, с. 262.

⁶ Предполагането, изказано от Крумка Шарова, че Зубков и Н. П. Зубку-Кодряну са едно и също лице, се потвърждава документално. Русият емигрант пристигнал в Румъния с

че той е поддържал контакти с лондонските вавристи не само чрез Судзиловски-Русел, но и лично. По времето, когато изпраща писмото, Судзиловски е вече в Букурещ, записан като студент по медицина.¹

Документите на Зубку-Кодряну за постъпване в Медицинския факултет датират от септември.² Приели го в пети курс на факултета, и то не като кандидат за доктор по медицина, а като кандидат за лиценциат (завършващ семестриално, с право на практика) поради това, че имал семинаристско образование. През 1876 г. положил необходимите изпити и завършил следването си. Това обаче не го задоволило, през юни 1878 г. положил изпити за докторат. Докторската му теза е посветена на проблема: „Дегенерация на обществото от социално-санитарна гледна точка“. В писмо до Судзиловски-Русел той изтъква, че това е „проблем много важен за Румъния, за социализма“³. Двамата революционери гледали на лекарската професия като на оръжие в социалните борби и техните идеи, намерили добра почва всред румънските им колеги, допринасят за утвърждаване на демократичните и прогресивни традиции на румънската медицина. Историческите изследвания от последните години показват, че идеите на Кодряну проникват в по-широки среди на медици и студенти от факултета чрез най-близките му колеги и другари, като К. Истрати, Г. Манича, К. Стаучану и др., които са инициатори на образуването през 1875 г. първо студентско дружество в Букурещ — „Дружеството на студентите по медицина“⁴. Именно в тези младежки среди, свързани по социален произход с народните низини, главно със селото, социалистическата пропаганда на руските революционери народници от средата на 70-те години на XIX в. намира най-благоприятна почва. Затова в твърде интересните спомени на един от участниците в първите социалистически кръжоци се казва, че социалистическото движение в Букурещ е започнало „от клиниката“ („din spital“).⁵

Известно е, че във Факултета по медицина са учели и българи. Още в първите години след основаването на Медицинското училище в него се записват голям брой български младежи; между преподавателите има също двама българи — Петър Протич и Георги Атанасович,⁶ видни представители на българската емиграция в Румъния, дейци на партията на „старите“ (Добродетелната дружина). При д-р Г. Атанасович Зубку-Кодряну държи изпит през юни 1876 г. Скоро след това той съобщава в писмо до своя приятел Судзиловски-Русел, че слухът за смъртта на Христо Ботев за жалост е „действителен факт“.

Имаме данни, че Ботев е поддържал връзки със своите съотечественици студенти във Факултета по медицина. Във в. „Знаме“, бр. 6 от 19 януари 1875 г. в отдела „Книжевни известия“ редакторът съобщава: „Букурещкият медицински факултет е дал от отварянето си и досега докторски степени на следующите четирима студенти, които с успех са следвали медицината и блистателно защитаваха своите дисертации: г. Славков из Търново, г. Чобанов и г. Странски из Калофер, и г. Хаканов из Казанлък. . . Ние би желале щото. . . да обичат народът си така също, както са обичали и обичат науката.“⁷ След няколко месеца във вестника четем ново фамилно име Зубков; това име фигурира в студентското му досие в Букурещкия медицински факултет. Запазено е негово писмо до декана на факултета, в което моли да се прибави към към фамилното му име и името Кодряну на основание на обявление във в. „Монитор Официал“ („Monitor Oficial“), бр. 264. Обявлението гласи, че ще се нарича занаятър Николае Кодряну вместо старото фамилно име Николае Зубков (Вж.: „G. Grosz și I. Ghelețer. Пос. съч.“). Интересно е да се отбележи, че Кодряну (Codreanu) е име на известен молдавски хайдутин. Аналогията с Ботева псевдоним Чавдар — псевдоним, с който Хр. Ботев издава в „Дума на българските емигранти“ и с който е известен в революционните среди по това време — може би не е случайна.

¹ S. Israel et I. Eskenazy. Le révolutionnaire russe N. C. Sudzilovski-Russel en Roumanie et en Bulgarie. — Etudes Balkaniques, 7, 1968, p. 167.

² G. Grosz și I. Ghelețer. Пос. съч. Молбата за приемането носи дата 20 септември 1875 г.

³ Пак там.

⁴ Вж.: Dr. Gh. Brătinescu și G. Grosz. Tradiții democratice și revoluționare ale medicinei române. Legăturile lui N. Zubcu-Codreanu cu studenții mediciști din București. — Ocrotirea sănătății în RPR, 1956, 1, p. 82—92.

⁵ C. Bacalbasa. Bucurestii de altădată, vol. I, 1927, p. 333.

⁶ P. Constantinescu-Iasi. Studii istorice romino-bulgare. București, 1956.

⁷ Христо Ботев. Съчинения. Автентично издание под редакцията на Ал. Бурмов и Ст. Божков. С., 1949—1960, т. I, с. 269.

съобщение, че „В Букурещкият медицински факултет е завършил курса на науките си и е защитавал дисертация за степен на доктор още един българин на име Михаил Атанасович“¹. Тук също е добавено: „Ние би желали щото младият доктор да не забравя своето отечество, което има голяма нужда от образовани medici.“ Между споменатите имена името на д-р Странски се появява отново на страниците на в. „Знаме“ под „Устава на „Българското човеколюбиво настоятелство“. Доколко демократичните и социалистическите идеи в средите на румънските medici са намерили отражение всред част от българската интелигенция в Букурещ, е въпрос, който подлежи на проучване. Във всеки случай, що се отнася до Ботев, той, без да е свързан професионално с тези среди, проявява жив интерес към тях, може би и поради това, че лекарското поприще е било на почит всред руските революционни дейци. Живият контакт, който е поддържал — разбира се, преди всичко чрез дружбата с Н. П. Зубку-Кодряну и Н. К. Судзилевски-Русел, — е намерил отражение в публицистичния му стил от това време. Някои от статите и дописките на революционния орган показват забележимо влечение към образност, свързана с представи и термини от областта на медицината.

По мнението на румънските изследователи към края на 1875 г. и началото на 1876 г. около Зубку-Кодряну има вече един по-тесен кръг съмишленици, главно студенти по медицина и право.² Данните за участниците и за работата на тази група все още не са достатъчно пълни и точни. Съветският изследовател К. А. Поглубко посочва въз основа на публикувани досега сведения³ и на някои архивни документи наред с добре познатите имена на руските емигранти имената на румънците К. Истрати, К. Стаучану, Бонифачио Флореску, полските емигранти Хенрик Дембицки (художникът на Ботева в „Будилник“), Н. Лучицки и българите Христо Ботев, Ст. Стамболов, Петър Енчев, д-р Йорданов и др. В румънските изследвания се посочват повече имена от средите на румънската младеж: наред с членовете на „Дружеството на студентите medici“, за някои от които вече стана дума, още студентите по право: Паул Скорчану, Константин Бакалбаша, Н. Деметреску-Сафир (проявил се и като поет), твърде близкият на руските емигранти Бонифачиу Хетрат (чието име в редица публикации се смесва с името на Бонифачиу Флореску, за да се усложни и без това недостатъчно изясненият от този момент въпрос за личността на Ботевия приятел Флореско) и др.⁴

К. А. Поглубко постави въпроса за връзката на Ботев с руските емигранти в Румъния през тези години не като изолирано, епизодично явление, а като израз на широките връзки на българските освободителни борби с руското революционно движение и с развитието на социалните идеи в румънското общество. След румънския изследовател Г. Хаупт той отново наблегна на интернационалния състав на групата около Зубку-Кодряну и подчерта активното участие на българите през първите две години от нейното съществуване (които за съжаление са най-слабо изучени досега). Подобна насока имат изводите и в някои нови румънски изследвания. В монографията на Тиберниу Аврамеску за Константин Миле — един от видните представители на социалдемократическото движение в Румъния от края на миналия век, който продължава делото на Зубку-Кодряну в Букурещ, извеждайки го след 1884 г. на нов организационен и идеен етап, е посочено, че през 1875 г. румънската столица става център на дейността на „руски, български, полски революционери, които се борят срещу руския царизъм и поддържат идеята за необходимостта от освобождение на балканските народи от турско робство“, и че в тази обста-

¹ В. Знаме“, бр. 18 от 30 май 1875 г.

² Stelian Neagoe. Nicolae Codreanu. București, 1970.

³ Главно въз основа на спомените на руските революционери емигранти и изследванията на Евг. Волков, Г. Бакалов, В. Христу, П. Константиnescу-Яш и Г. Хаупт. Вж. К. А. Поглубко. Пос. съч., с. 244.

⁴ Ch. Haupt. Din istoricul legăturilor revoluționare romino-ruse. București, 1955; D. Hurezeanu, C. Veliki. Date noi privind patrunderea ideilor Internaționalei în România și în rîndurile emigrației bulgare din țara noastră. — Romanoslavica, 1965, XI, p. 30.

Въпросът за тайнствения другар на Ботев, пребивавал в Румъния под името Флореску, за възможната връзка с букурещкия преподавател по френски език Бонифачиу Флореску, който взема известно участие в общественния живот, а през 1875 г. издава в. „Stindardul“ (Знаме), и документираната връзка с революционера Бонифас (Бонифачиу) Хетрат е твърде интересен с оглед контакта на Ботев с по-широките демократични румънски среди. На този въпрос ще се спрем допълнително на друго място.

новка се развива дейността на Кодряну и Русел, които внасят социалистическите идеи сред букурешката студентска младеж.¹

К. А. Поголубко е склонен да приеме, че Ботев е една от главните фигури при възникването на Букурешкия социалистически кръжок,² като подчертава и участието на Ст. Стамболов и Петър Енчев. Изводите на съветския изследовател биха могли да се подкрепят и разширят въз основа на внимателен анализ на Ботевата публицистика във в. „Знаме“ и при по-широко проучване на обществената и книжовната дейност на редица второстепенни дейци от тази епоха.

От известните досега данни вече е ясно, че не само Ботев, но и редица още българи през тези години са се срещали и са дружели с тримата руски емигранти, които покрай конкретната работа, която вършели за руското революционно движение, развивали и широка пропаганда-торска дейност както всред румънската демократична младеж, така и всред българските революционери. Изглежда, че доста измежду българите са били слушатели в импровизирани или организирани сбирки, в които централната фигура на любим и уважаван ръководител е бил Н. П. Зубку-Кодряну. Тясна дружба възникнала и между Зубку-Кодряну, К. Доброджану-Геря и Стефан Стамболов. Последните двама известно време живеели в една квартира. Там често ставали многолюдни и шумни събрания. Младежите спорели или чели някои от онези забранени руски вестници и книги, които се прехвърляли през граница.³

Данни от кореспонденцията на руските приятели на Христо Ботев, част от която е публикувана в изданието „Documente privind istoria României, T. X. Războiul pentru independență“⁴ (Букуреш, 1945), показват, че тесният контакт между българските и руските емигранти продължава до годините на Освободителната война. Н. П. Зубку-Кодряну и К. Доброджану-Геря следели с живо участие подготовката на четата на поета-революционер и били между сънародниците му, които го изпратили за България на Букурешката гара „Филарет“. „Казват, че Ботев е жив и е само ранен — пише Бонифас Хетрат на д-р Русел на 20 август 1876 г. — Дай боже това да бъде вярно. . .“⁵ Малко по-късно, както вече бе посочено, Зубку-Кодряну отбелязва в едно писмо до същия д-р Судзиловски-Русел: „Една тъжна новина, много тъжна. Ботев е убит в България. Това е действителен факт!“⁶

Разнородният състав на Букурешкия социалистически кръжок вероятно е една от причините за това, че той не е просъществувал дълго. Не е известно да е имал свой устав и програма. Най-изтъкнатите дейци, между които и Ботев, са стоели на революционно-демократически позиции и са изповядвали основните идеи на руския народнически социализъм, главно идеята за „работа сред народа“. Заедно с това обаче те следели непрекъснато и с голям интерес проявите на европейската прогресивна и революционна мисъл и са били средата, в която проникват най-напред и идеите на марксизма. Затова румънската историческа наука приема, че първите кръжоци, основани от руските революционери народници, са стъпка в развитието на социалистическата мисъл в Румъния и подготовка за създаването на румънската социалдемократическа партия. Интересен и недостатъчно осветлен въпрос е отношението на Ботевата идеология спрямо

¹ Tiberiu Avramescu. Constantin Mille. Tinerețea unui socialist. București, 1973, p. 50.

² К. А. Поголубко. Пос. съч., с. 239.

³ Damian Hureseanu. Пос. съч., с. 30—31, бел. под линия.

⁴ За съжаление при подготовката на това издание и при превода на писмата от руски на румънски език са допуснати грешки, които, наред с отсъствието на научен коментар, затрудняват работата на изследователя. Неточностите са промъкнали в частичната публикация на документи от този том, направена от Хр. Капитанов в сп. „Литературна мисъл“, 1966, кн. 1. Писмото, чийто подпис редакторите на румънското издание са разчели като „Ботев“, принадлежи на Бонифас Хетрат, това личи от приложеното факсимиле.

⁵ и ⁶ Documente . . . , с. 498, с. 643.

идейните позиции на останалите участници в кръжока, в какво се състои оригиналното в неговите обществени възгледи на фона на революционните идеи на времето.

Както румънските, така и съветските изследователи посочват, че централната фигура на това малко революционно общество през 1875—1876 г. е бил Н. П. Зубку-Кодряну. Това ни задължава да обърнем повече внимание на неговата личност и неговото дело, когато проучваме връзките на Христо Ботев с руските революционери народници. Неговата кореспонденция, обществената му дейност и публицистичните му работи, които поради ранната смърт не получават допълнителен отгънк от по-къснешино идейно развитие, са ценен източник на автентични данни за атмосферата, в която протичат последните две години от живота на българския поет-революционер